

Exkludering i det offentliga rummet

En forskningsöversikt över exkluderande
landskapsarkitektur

Ebba Lehto och Sara Larsson

Kandidatarbete 15 hp, institutionen för stad och land
Landskapsarkitektprogrammet, Ultuna
Uppsala 2017

Titel: Exkludering i det offentliga rummet: En forskningsöversikt över exkluderande landskapsarkitektur

Engelsk titel: Exclusion in Public Space: A Research Review of Exclusionary Landscape Architecture

© Ebba Lehto & Sara Larsson

Handledare: Helena Espmark, SLU, institutionen för stad och land

Examinator: Ulla Myhr, SLU, institutionen för stad och land

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet, fakulteten för naturresurser och jordbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur

Omfattning: 15 hp

Nivå: Grundnivå G2E

Kurs: EX0725, Projekt i landskapsarkitektur

Landskapsarkitektprogrammet, Ultuna

Nyckelord: Demokrati, exkludering, fientlig arkitektur, landskapsarkitektur, offentligt rum.

Omslagsbild: Parkbänk i Japan. Foto: Sara Larsson 2017-05-21.

Alla bilder i arbetet publiceras med erforderliga tillstånd.

Publiceringsår: 2017

Publiceringsort: Uppsala

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se/>

Sammandrag

Exkludering genom landskapsarkitektur i offentliga rum är något som får allt mer uppmärksamhet både globalt och i Sverige. Ur ett nordamerikanskt perspektiv är fenomenet ingen nyhet men i Sverige är det först på senare år som det har börjat uppmärksammas. Därför saknas det både kunskap och forskning om ämnet i en svensk kontext. Trots att landskapsarkitekten har en uppenbar roll i att utforma offentliga rum är den forskning som finns ofta utförd inom andra vetenskapliga discipliner. Därför syftar denna forskningsöversikt till att sammanställa och jämföra den litteratur som finns om exkluderande landskapsarkitektur och göra denna tillgänglig för landskapsarkitekter. Uppsatsen ska fungera som en hjälp för landskapsarkitekter att förhålla sig till exkluderande landskapsarkitektur och som en grund för vidare diskussion. Sammanställningen visar att exkluderande landskapsarkitektur utgörs av byggda element och rumsliga utformningar som förhindrar förekomsten av vissa grupper av människor och vissa beteenden. Den exkluderande landskapsarkitekturen kan ha som direkt syfte att utesluta vissa individer, men den kan även fungera exkluderande trots att den inte uppförts i syfte att vara det. Enligt vår studie är ett vanligt motiv till användningen av exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet att öka säkerheten för allmänheten och att göra stadsrummet attraktivt. Vi menar att exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet bör hanteras med medvetenhet och återhållsamhet eftersom det annars finns en risk att förekomsten av den gör det offentliga rummet mindre demokratiskt.

Abstract

Exclusion through landscape architecture in public spaces is something that is increasingly getting more attention both globally and in Sweden. From a North American perspective, the phenomenon is not novel, but in Sweden it is only recently that the subject have been noted. Therefore, there is little knowledge and research about the subject in a Swedish context. Although the landscape architect has an obvious role in designing public spaces, the research is often conducted in other scientific disciplines. This research review aims at compiling and comparing literature about exclusionary landscape architecture, and making the theory available to landscape architects. The intention is to serve as a help for landscape architects to relate to exclusionary landscape architecture and as a basis for further discussion. The summary shows that exclusionary landscape architecture consists of constructed elements and spatial designs that prevent the occurrence of certain groups of people and certain behaviors. Exclusionary landscape architecture can have as a direct purpose to exclude certain groups of people, but it can also work exclusionary even though it is not listed for the purpose. According to our study, a common motive for the use of exclusionary landscape architecture in the public space is to increase security and to make the city space attractive. We believe that exclusionary landscape architecture in the public space should be handled with great care and awareness, as there is a risk that the presence of it makes public space less democratic.

Innehåll

Introduktion	5
Begreppsprecisering	6
Bakgrund	7
Det offentliga rummet	7
Privatisering av det offentliga rummet	8
Revanschism	9
Syfte och frågeställning	10
Avgränsningar	10
Metod	11
Metodval	11
Litteratursökning	11
Urval	12
Analys av insamlat material	15
Resultat	15
Sammanfattningar av artiklarna	15
Atkinson, Rowland: Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces	15
Bickford, Susan: Constructing Inequality: City Spaces and the Architecture of Citizenship ..	16
Bergamaschi et al.: The homeless and public space: urban policy and exclusion in Bologna	16
Clowney, Stephen: Landscape Fairness: Removing Discrimination from the Built Environment	17
Davis, Mike: Fortress Los Angeles - The Militarization of Urban Space	17
Doherty et al.: Homelessness and Exclusion: Regulating public space in European Cities ...	18
Owens, Patsy Eubanks: No Teens Allowed: The Exclusion of Adolescents from Public Spaces	19
Petty, James: The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban Securitisation and the Question of 'Hostile Architecture'	19
Schindler, Sarah: Architectural Exclusion: Discrimination and Segregation Through Physical Design of the Built Environment	20
Thörn, Catharina: Soft Policies of Exclusion: Entrepreneurial Strategies of Ambience and Control of Public Space in Gothenburg, Sweden	20
Analys	21
Vad är exkluderande landskapsarkitektur?	21
Vad är syftet med exkluderande landskapsarkitektur?	23
Argument för och emot exkluderande landskapsarkitektur	25
Diskussion	27
Kan en exkluderande miljö vara offentlig?	27
Exkluderande landskapsarkitektur - ett hot mot demokratin?	28
Exkludering för säkerhets skull?	29
Studiens bidrag	31
Val av ämne	31
Metoddiskussion	31
Vidare frågeställningar	32
Avslutande reflektion	32

Introduktion

I juni 2014 rapporterade Sveriges Radio om hur en växande global trend av exkluderande arkitektur på offentliga platser börjat synas runt om i världen. I reportaget belyser journalisten Lari Honkanen detta genom ett exempel på järnpiggar som monterats på marken utanför en portuppgång i London och som gör att hemlösa inte kan uppehålla sig där. Ett annat exempel som tas upp är bänkar på Umeå järnvägsstation som designats så att det inte går att ligga på dem, vilket även det motar bort hemlösa och missbrukare (Studio ett 2014). Senare samma år behandlas ämnet på nytt i Dagens Nyheter, där skribenten Behrang Behdjou (2014) ställer frågan "Vem har rätt till staden?". I artikeln nämns konstverket "Pay & Sit", skapat 2008 av den tyska konstnären Fabian Brunsing, vilket utgörs av en video på en bänk med järnpiggar på sitsen och ett myntinkast på sidan. Videon visar hur en besökare stoppar i ett mynt i inkastet, varpå piggarerna åker ner och besökaren kan sitta ner och vila sig - men bara en liten stund. Sedan åker piggarerna upp igen. Behdjou beskriver detta som en "dystopisk installation" över exkluderande arkitektur, ett fenomen som i artikeln beskrivs som ett sätt att använda stadsplanering och design för att göra hemlösa, tiggare och missbrukare mindre välkomna i staden (Behdjou 2014).

De senaste åren har även flera exempel på exkluderande arkitektur i Sveriges offentliga rum uppmärksamats i media. Under 2015 rapporterade Dagens Nyheter i flera artiklar om hur staket och metallrör uppförts på platser som hemlösa använt att sova på, i syfte att förhindra detta (Iragorri 2015a, 2015b, 2015c, 2015d). Också reporter Elina Lundberg (2016) på Södermalmsnytt skrev i mars 2016 om att parkbänkar i Södermalms parker ersatts av stolar för att göra det mindre attraktivt att umgås där i större grupper under en längre tid. Lundberg menar att den här åtgärden syftar till att hålla missbrukare borta från parken. Ovannämnda exempel visar på att exkludering genom arkitektur och design i offentliga rum är något som får allt mer uppmärksamhet både runt om i världen och i Sverige.

Översiktsplanen är det dokument som ska fungera vägledande för hur mark- och vattenområden i svenska kommuner ska användas och den innehåller ofta mål för utformningen av våra offentliga rum (Boverket 2017). I Stockholms förslag till sin nya översiktsplan beskrivs stadens vision om "ett Stockholm för alla" (Stockholms stad 2017, s.15) och i målbeskrivningen står det att "Människor med olika bakgrund ska kunna mötas i vardagen och [att] stadens många stadsmiljöer med sina olika kvaliteter ska vara tillgängliga för alla invånare." (Stockholms stad 2017, s. 20). I kapitlet God offentlig miljö, under rubriken Inbjudande offentliga rum står följande: "Tillgången till inbjudande och trygga platser som är tillgängliga för alla är grundläggande i ett demokratiskt och jämlikt samhälle." (Stockholms stad 2017, s. 23). Liknande målbeskrivningar går att finna i Uppsala kommuns översiktsplan 2016. Där står följande skrivet, i kapitlet 1.2. Prioriteringar: En kommun för alla: "Uppsala 2050: Uppsala är fysiskt och socialt sammanhållet, jämlikt, jämställt och öppet. Fysiska strukturer främjar kulturskapande och demokratiskt engagemang.

Inkludering, medskapande och delaktighet är självklara inslag i samhällsutvecklingen.” (Uppsala kommun 2016, s. 15). Vidare står att läsa att offentliga rum ska vara “inkluderande, tillgängliga, välkomnande och ger möjlighet till både aktivitet, återhämtning och möten.” (Uppsala kommun 2016, s.15). Ovanstående nämnda exempel tyder på att inkluderande och inbjudande offentliga rum är ett återkommande mål i dagens svenska stadsutveckling, med motiveringen att skapa och upprätthålla ett demokratiskt och jämlikt samhälle.

Att utforma stadens offentliga rum är ett viktigt arbetsområde för landskapsarkitekter (Sveriges Arkitekter 2017a). I Sveriges Arkitekters etiska program och regler står det att arkitektrollen innebär ett stort ansvar för samhällsbyggandet samt att arkitekten ständigt ska värna om människans behov och tillvarata allmänna intressen (Sveriges Arkitekter 2017b). Det går att ifrågasätta om tidigare nämnda exempel på arkitektur som upplevs exkluderande stämmer med de målbekrivningar som går att finna i Stockholms stads och Uppsala kommuns översiktsplaner eller med de etiska regler som Sveriges Arkitekter har tagit fram. För att landskapsarkitekter ska kunna följa dessa etiska regler och bidra till att de i översiktsplanerna uppställda riktlinjerna kan omsättas i verklighet, krävs kunskap om exkluderande arkitektur och en medvetenhet kring hur landskapsarkitekter kan förhålla sig till den.

Vid en inledande litteratursökning i ämnet upptäckte vi att det finns mycket skrivet om den exkluderande arkitekturens förekomst i USA men att det saknas artiklar om fenomenet i en svensk kontext. Dessutom var de flesta av de artiklar vi hittade skrivna av andra professioner än landskapsarkitekter, som till exempel sociologer, jurister och geografer. Vi bedömer därför att det finns ett behov av en forskningsöversikt som sammanställer teorier och studier om exkluderande arkitektur i det offentliga rummet och som riktar sig till landskapsarkitekter i Sverige. Landskapsarkitektur omfattar enligt Sveriges lantbruksuniversitets hemsida både *planering*, *projektering* och *förvaltning* av såväl kultur- som naturpräglade landskap (Sveriges lantbruksuniversitet 2017) och därför äsyftas alla tre delar när begreppet *landskapsarkitektur* används i denna uppsats.

Begreppsprecisering

Nedan förklaras i uppsatsen återkommande och centrala begrepp utifrån hur dessa används i uppsatsen.

Marginaliserade grupper

Avser grupper av individer som blir avskärmade från samhället i avseende på bland annat makt och status eller på grund av att de bryter mot de rådande sociala normerna. Marginaliserade individer kan exempelvis vara hemlösa eller mycket fattiga (European Institute of Gender Equality 2017).

Rasifiering

Avser den sociala konstruktionen av ras, det vill säga när människor tillskrivs en grupptillhörighet eller förknippas med stereotypa karaktärsdrag på grund av sitt utseende, utifrån fördomar kopplade till människors bakgrund och ursprung (Nationella sekretariatet för genusforskning 2017). Med begreppet *rasifiering av en plats* menar vi att uppfattningen av den påverkas av utseendet, och i detta den intolkade etniciteten, hos de människor som rör sig där.

Gentrifiering

Avser den process där stadsmiljöer rustas upp och anpassas efter konsumtionstarka grupper i samhället. Processen sker ofta i miljöer som tidigare bebotts av lägre och fattigare samhällsklasser som till följd av gentrifieringen måste flytta då som de inte kan möta de hyror som upprustningen innebär (Nationalencyklopedins ordbok 2017c).

Bakgrund

I följande kapitel presenteras inledningsvis teorier kring det offentliga rummet och därefter privatiseringen av det. Kapitlet avslutas med en redogörelse för begreppen *revanschism* och *revanschistisk urbanism* och hur de har påverkat förekomsten av exkluderande arkitektur.

Det offentliga rummet

För att kunna resonera kring exkluderande arkitektur i det offentliga rummet är det grundläggande att först fråga sig vad det offentliga rummet egentligen är samt hur och av vem det används. Ordet *offentlig* förklaras i Nationalencyklopedins ordbok som något som är allmänt och tillgängligt för allmänheten (2017a). Det talas ofta om det offentliga rummet i stadsplanerings- och arkitektursammanhang, men begreppet är mångfacetterat och har inte någon entydig innebörd. I boken *Stadens möjligheter: Platser och stråk* försöker arkitekterna och forskarna Tomas Wikström och Lina Olsson att definiera vad det offentliga rummet är och hur det fungerar. Även om de medger att det förekommer många skilda definitioner av och föreställningar om vad begreppet innebär, framhåller de att det offentliga rummet är ett av stadens mest grundläggande element. En enkel definition av det offentliga rummet skulle kunna vara att det är "ett rum för alla" (Wikström & Olsson 2012, s. 80). En liknande definition används av Nationalencyklopedins ordbok (2017b), där det offentliga rummet beskrivs som "en del av en bebyggelsemiljö som är tillgänglig för allmänheten".

För att förstå det offentliga rummet menar Wikström och Olsson att det är viktigt att förstå vad det är som gör att rummet är offentligt. Tillgängligheten till offentliga platser tas i sammanhanget upp som en viktig faktor, eftersom den i allra högsta grad styr om människor faktiskt har möjlighet att vistas där (Wikström & Olsson 2012, s. 80). Tillgängligheten syftar emellertid inte enbart på fysiska element utan författarna menar att även sociala normer och regler, både oskrivna och lagstadgade, är med och påverkar (Wikström & Olsson 2012, ss. 80-82). Att det offentliga rummet är tillgängligt och inkluderande menar även den brittiske urbanteoretikern Andy Merrifield är en viktig del av ett verkligt demokratiskt samhälle (Merrifield 1996, s. 59). Han förklarar att ett offentligt rum som tillåter såväl möten som konflikter mellan människor har en större chans att vara rättvist och demokratiskt:

A society with an inclusive public space mightn't necessarily be more stable and conflict-free - indeed, if it brings different people together to debate and argue it could even be more conflictual. Yet there's a strong chance that it will be fairer and more democratic. (Merrifield 1996, s. 59)

Enligt Merrifield kännetecknas ett livfullt och välfungerande offentligt rum av att människor där kan göra vad de vill, under förutsättning att de inte skadar någon

eller på annat olämpligt sätt påverkar andra människor. Av dessa anledningar menar han vidare att det måste finnas en gräns för vilka beteenden som tolereras i det offentliga rummet och således även ett sätt att bevaka och styra människors beteende. Denna kontroll får dock inte innebära att spontanitet och ett visst mått av oordning helt omöjliggörs, eftersom det offentliga rummet har - och länge har haft - en viktig demokratisk funktion som plattform för dialog, diskussion och demonstration (Merrifield 1996, s. 68, 70).

Även den nordamerikanske kulturgeografen Don Mitchell (2014, ss. 128-129) tar upp denna delade bild av det offentliga rummet. Å ena sidan kan det offentliga rummet betraktas som ett planerat rum, som är kontrollerat, ordnat och säkert, medan det å andra sidan kan ses som ett fritt rum som formas av den som använder det och som dessutom tolererar oordning. Mitchell beskriver detta som den centrala motsägelsen hos det demokratiska offentliga rummet:

The central contradiction at the heart of public space is that it demands a certain disorder and unpredictability to function as democratic and yet democratic theory often posits that a certain order and rationality are vital to a democratic discourse. (Mitchell 2014, s. 130)

Möten mellan främlingar är också en egenskap hos det offentliga rummet som ofta framhålls som viktig, menar Wikström och Olsson (2012, s. 82). De skriver vidare att den demokratiska dialogen kan bli lidande om främlingskapet i det offentliga rummet blir så pass stor att människor blir rädda för att interagera med varandra (Wikström & Olsson 2012, s. 92). Främlingskapet mellan olika befolkningsgrupper ökar om dessa inte kommer i kontakt med varandra i det offentliga rummet, eftersom detta leder till att sociala klyftor ökar vilket förstärker den negativa bilden av de människor som tillhör marginaliserade grupper (Wikström & Olsson 2012, s. 96). På samma tema menar Merrifield (1996, s.63) att ett demokratiskt offentligt rum måste synliggöra alla grupper av människor, för att på så sätt erkänna dem som medborgare. Mitchell (2014, s. 129) framhåller dessutom att detta är särskilt viktigt med stigmatiserade och marginaliserade grupper, eftersom dessa grupper ofta är mer eller mindre osynliggjorda i samhället.

Privatisering av det offentliga rummet

När det resoneras kring det offentliga rummet åsyftas ofta platser som ägs och förvaltas av staten eller av kommunen (Wikström & Olsson 2012, s. 81). Enligt den definitionen ska de offentliga rummen alltså inte vara under inflytande av en privat aktör. Wikström och Olsson (2012, ss. 82 -109) menar emellertid att det kan vara svårt att veta om en plats är offentlig eller om den är privat. Författarna menar att detta kan bero på att det råder en uppfattning om att det offentliga och det privata rummet är varandras motsatser, trots att de i själva verket ofta överlappar varandra och skapar rum som varken är offentliga eller privata. Dessa rum kallas i arkitektur- och samhällsplaneringssammanhang för *semi-offentliga* eller *semi-privata*.

Wikström och Olsson menar vidare att de semi-offentliga rummen är en konsekvens av de pågående privatiseringarna i samhället och av dess fysiska miljöer. Grovt förenklat innebär dessa privatiseringar att en allt större andel av stadens yta står under privat ägande och kontroll. Omvandlingen medför att vissa ytor kan upplevas som offentliga, trots att de *inte* står under statligt eller kommunalt förvaltande (Wikström & Olsson 2012, s. 87). Enligt forskarna Smets

och Watt är typexempel på sådana platser är gallerior eller köpcentrum. Vad beträffar fysiska element och egenskaper, kan en galleria likna ett offentligt rum men skiljer sig från det genom att ytorna ofta är kontrollerade och står under inflytande av en privat ägare. Gallerior har dessutom vanligen en tydlig och köpstark målgrupp och ägaren har möjlighet att genom exempelvis säkerhetsvakter eller övervakningskameror både avhysa och avskräcka den som faller utanför målgruppens ram. Det semi-offentliga rummet är följaktligen inte alltid offentligt och demokratiskt, eftersom det inte behöver uppfylla kravet om att vara tillgängligt för alla (Smets & Watt 2013, s. 27). Wikström och Olsson (2012, s. 116) skriver dessutom att de semi-offentliga rummen bidrar till allt mer homogena städer då det sällan är samhällets mer marginaliserade och stigmatiserade grupper som de semi-offentliga rummen är skapade för.

Teorier kring allt mer privatiserade rum exemplifieras gärna med miljöer från USA där de privatiserande tendenserna är starka (Smets & Watt 2013, s. 27). Wikström och Olsson (2012, s. 109) menar dessutom att det privata inflytandet letat sig ut i andra miljöer utöver gallerior. Många torg och parker, som ofta brukar räknas till de offentliga rummen, underhålls och förvaltas i USA av de privatägda organisationerna Business Improvement Districts (BID) och dessa organisationer har även en viss inverkan på miljöernas gestaltning. Det innebär med andra ord att privata intressen är med och påverkar för vem parkerna och torgen ska vara utformade för. Författarna menar att det i Sverige inte finns någon exakt motsvarighet till BID och att privatiseringen i Sverige sker i mycket mindre skala än vad den gör i USA (Wikström & Olsson 2012, s. 110). Sverige skiljer sig också från USA i och med allemansrätten, som är en urgammal sedvana som innebär att människor ska ha tillgång till naturen, även om marken är privatägd (Naturvårdsverket 2017). Allemansrätten handlar dock i första hand om naturområden och inte om den sortens platser som nämnts ovan. Men eftersom den privata äganderättens ställning i Sverige har påverkat allemansrättens roll (Naturvårdsverket 2011, s. 18) tror vi att det är sannolikt att allemansrätten i sin tur har påverkat synen på privat äganderätt i Sverige och den kan därför vara relevant att nämna i sammanhanget.

Revanschism

Under inläsningen inför detta arbete upptäckte vi att begreppen *revanschism*, *den revanschistiska staden* eller *revanschistisk urbanism* ofta återkom i diskursen kring exkluderande arkitektur och privatisering av det offentliga rummet. Ordet revanschism kommer från franskans ord för hämnd, revanche, och används annars i militära sammanhang, där det syftar på den aggressiva politiska önskan om att, med hjälp av trupper, återta förlorade territorium (Romano 2014).

Begreppet revanschism kommer från en revolutionär rörelse som grundades i Paris under det sena 1800-talet (Slater 2009, s. 1). Det var en militaristisk och nationalistisk rörelse som bestod av borgare som var ute efter hämnd på arbetarklassen och den misstrodda kungligheten och som ville "återta staden" från dessa (Smith 1996, s. 43). På 1990-talet noterade urbangeografen Neil Smith att det fanns många likheter mellan de sena 1800-talets händelser i Paris och det politiska klimat som rådde i New York under 1900-talet andra hälft. Efter denna teori myntade han begreppet *den revanschistiska staden*. Begreppet fångade en ny urban trend som uppstått i New York under andra hälften av 1900-talet och som gick ut på att den borgerliga politiska eliten ville förvisa de grupper som enligt dem inte passade in i

det civila samhället - som arbetarklass, feminister, miljöaktivister och invandrare - till stadens utkanter, där de var mindre synliga (Slater 2009, ss. 1-2).

Uppkomsten av revanschismen i New York kan enligt Smith förklaras av två bakomliggande faktorer. Den ena faktorn menar han är det sena 1980-talets ekonomiska lågkonjunktur som skapade en oro och ilska inom den vita medelklassen och för vilken den marginaliserade delen av befolkningen pekades ut som syndabockar. Den andra faktorn beskriver Smith är att media målade upp en bild av att säkerheten i stadens offentliga utrymmen var bristande, vilket förstärkte den rädsla som medelklassen redan kände (Slater 2009, s. 2). Smith (1996, s. 207) menar att den revanschistiska urbanismen förkroppsligade den skräck inför det hot som den vita medel- och överklassen upplevde att vissa andra grupper i samhället utgjorde mot dem. Dessa andra grupper bestod, enligt Smith, bland annat av hemlösa, homosexuella, arbetslösa och invandrare och dessa anklagades gemensamt för att stjäla staden från den vita medel- och överklassen.

Den revanschistiska staden kännetecknas av privatisering av offentliga platser, en allt högre grad av kontroll och övervakning i både offentliga och privata rum samt av gentrifiering (Smith 1996, s. 44; Wikström & Olsson 2012, s. 109). Detta är tendenser som går att se också i svenska städer, även om det inte är jämförbart med hur det ser ut i nordamerikanska städer (Wikström & Olsson 2012, s. 109). Det beror bland annat på att den offentliga sektorn idag är under mycket större inflytande av den privata sektorn än vad den tidigare varit (Wikström & Olsson 2012, ss.109). När säkerhetstänkandet och kontrollen ökar i staden, förändras också bilden av vem som skapar osäkerhet och vem som utsätts för den, menar Wikström och Olsson (2012, s. 136). De menar att det, både i USA och Europa, ofta är den vita och välbärgade delen av befolkningen som ses som drabbad medan etniska minoriteter och fattiga är de som utpekas som skyldiga. Detta leder till att ett offentligt rum med stor mångfald, vad gäller etnisk tillhörighet och socio-ekonomisk status, associeras med hot och rädsla samt att det offentliga rummet rasifieras (Wikström & Olsson 2012, s. 136). Sammanfattningsvis menar författarna att: "Den uppenbara risken med säkerhetstänkandet, det ökade privata inflytandet över stadens rum och utbredningen av kommersialismen är att det verkligt offentliga rummet krymper." (Wikström & Olsson 2012, s. 109).

Syfte och frågeställning

Syftet med uppsatsen är att komma fram till hur förekomsten och användandet av exkluderande landskapsarkitektur kan påverka det offentliga rummet.

Syftet konkretiseras genom frågeställningen: Hur tar exkluderande landskapsarkitektur sig uttryck i det offentliga rummet och vilket syfte har den?

Avgränsningar

Eftersom denna uppsats riktar sig till landskapsarkitektstudenter och yrkesverksamma landskapsarkitekter är de tematiska avgränsningarna exkluderande arkitektur i utemiljö och i form av landskapsarkitektur. Uppsatsen fokuserar inte på andra former av exkluderande design och arkitektur, till exempel arkitektur i offentlig inomhusmiljö, även om detta berörs vid några tillfällen. Uppsatsen

fokuserar på offentliga rum eftersom de miljöer som dessa utgörs av är menade att rikta sig till alla människor.

I denna uppsats behandlas inte exkludering av funktions- och rörelsehindrade människor i form av bristande tillgänglighet. Vi förnekar inte det faktum att exkludering av dessa grupper förekommer, men då ingen av artiklarna identifierar funktionshindrade som en utsatt grupp bedömer vi att underlaget är för litet för att vi skulle kunna diskutera detta.

Metod

Följande kapitel beskriver inledningsvis uppsatsens metod och varför den bedömdes relevant. Därefter beskrivs litteratursökningen och val av sökord och använda databaser presenteras. Slutligen presenteras det empiriska materialet och den analysmetod som använts vid bearbetning av detsamma.

Metodval

För att uppnå uppsatsens syfte, att komma fram till hur förekomsten och användandet av exkluderande landskapsarkitektur kan påverka det offentliga rummet, valdes metoden forskningsöversikt. Metoden innebär inte bara en sammanställning av en referenslista över det som finns skrivet på området, utan målet med en forskningsöversikt är också att den ska åstadkomma integration och sammanställning av empirisk forskning (Backman 2012, ss. 73-74). Därför gjorde vi inte enbart en inventering av litteraturen, utan även en analys i form av en jämförande sammanställning (Backman 2012, ss. 78-79). Efter litteratursökning för bakgrunden bedömde vi att en överblick saknades över området, att forskningsfältet behövde kompletteras med landskapsarkitektens perspektiv samt att det fanns kunskapsluckor på området. Dessa motiv gjorde att vi ansåg forskningsöversikten som lämplig i sammanhanget (Backman 2012, ss. 72-73).

De artiklar som valdes ut att presenteras i den här studien är i de flesta fall inte författade av arkitekter eller landskapsarkitekter. De berör emellertid ämnet landskapsarkitektur i allra högsta grad, då de undersöker och analyserar exkluderande arkitektur i just offentliga rum, vilket är ett av landskapsarkitektens gestaltungsområden. Vi bedömde att en översikt ur landskapsarkitektens perspektiv behövdes för att göra ämnet mer lättillgängligt för denna yrkesgrupp.

Litteratursökning

Litteratursökningen inleddes med en sökning i databaserna Google Scholar, Libris, Uppsala Universitets Bibliotekstjänst, Public Med och Primus. Av dessa gav enbart de tre förstnämnda databaserna resultat. De sökord som användes och gav resultat i databaserna var följande: *Exkluderande design*, *Hostile design*, *Exkluderande arkitektur*, *Hostile architecture*, *Exkludering*, *Exclusion*, *Offentligt rum* och *Public place*.

Urval

Utfallet av sökningen var större än vad vi väntade oss. För att välja ut material till vår undersökning användes följande inkluderingskriterier:

- » Texterna ska vara vetenskapliga.
- » Texterna ska vara tillgängliga i fulltext.
- » Texterna ska vara på svenska eller engelska.
- » Texterna ska på något vis beröra landskapsarkitektur.
- » Texterna ska vara relevanta i förhållande till vårt syfte.

För att välja ut det material som uppfyllde inkluderingskriterierna lästes abstrakt och sammanfattningar. Vid urvalet konstaterades att en stor del av den litteratur som behandlar ämnet är skriven av nordamerikanska teoretiker, medan det finns litet skrivet om ämnet i en svensk kontext. Texterna bedömdes ändå som relevanta för studien, eftersom de svenska och europeiska stadsmiljöerna börjat efterlikna de amerikanska allt mer.

I tabellerna som följer presenteras de artiklar som uppfyllde ovan ställda inkluderingskriterier och valdes för analys.

Författare	Artikels namn	Tidskrift/bok som artikeln publicerats i	År	Vetenskaplig disciplin	Geografiskt fokus
Atkinson, Rowland	Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Space	<i>Urban Studies</i> , Vol. 40, No. 9, ss. 1829-1843	2003	Urbana studier och stadsplanering	Skottland
Bergamaschi, Maurizio; Castrignano, Marco; De Rubertis, Pia	The Homeless and Public Space; Urban Policy and Exclusion in Bologna	<i>Revue Interventions Économiques</i> , No. 51 [Online]	2014	Sociologi, ekonomi och juridik	Europa i allmänhet, Bologna i synnerhet
Bickford, Susan	Constructing Inequality, City Spaces and the Architecture och Citizenship	<i>Political Theory</i> , Vol. 28, No. 3, ss. 355-376	2000	Statsvetenskap	USA
Clowney, Stephen	Landscape Fairness: Removing Discrimination from the Built Environment	<i>Utah Law Review</i> , No. 1	2012	Juridik	Södra USA
Davis, Mike	Fortress Los Angeles - Militarization of Urban Space	<i>Variations of a Theme Park: The new American City and the End of Public Space</i> , ss. 154-180; 244-247	1992	Arkitektur	USA i allmänhet, Los Angeles i synnerhet

Tabell 1

Författare	Artikels namn	Tidskrift/bok som artikeln publicerats i	År	Vetenskaplig disciplin	Geografiskt fokus
Doherty, Joe; Busch-Geertsema, Volker; Karpuskienė, Vita; Korhonen, Jukka; O'Sullivan, Eoin; Sahlin, Ingrid; Tosi, Antonio; Petrillo, Agostino; Wýgnańska, Julia	Homelessness and Exclusion: Regulating Public Space in European Cities	<i>Surveillance & Society</i> , Vol. 5, No. 3	2008	Geografi, ekonomi, samhällsvetenskap, arkitektur och urban design, mänskliga rättigheter och sociologi	Europeiska storstäder
Eubanks Owens, Patsy	No Teens allowed: The Exclusion of Adolescents from Public Spaces	<i>Landscape Journal</i> , Vol.21, No. 1, ss. 156-163	2014	Landskapsarkitektur	USA
Petty, James	The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban Securitisation and the Question of 'Hostile Architecture'	<i>International Journal for Crime, Justice and Social Democracy</i> Vol. 5, No.1, ss.67 -81	2016	Kriminologi	London
Schindler, Sarah	Architectural Exclusion: Discrimination and Segregation Through Physical Design of the Built Environment	<i>The Yale Law Journal</i> , Vol. 24, No. 6, ss. 1934-2024	2015	Juridik	USA
Thörn, Catharina	Soft Policies of Exclusion: Entrepreneurial Strategies of Ambience and Control of Public Space in Gothenburg, Sweden	<i>Urban Geography</i> , Vol. 32, No.7, ss.989-1008	2011	Sociologi	Göteborg

Tabell 2

Analys av insamlat material

Litteraturen analyserades med hjälp av ett antal frågor som formulerades för att besvara studiens syfte. Under arbetets gång visade det sig dock att vissa frågor inte gav någon relevant information, eller att flera av dem gav snarlika svar. Därför togs några frågor bort och resten omformulerades för att bättre svara på syftet. De frågor som i slutändan användes för att analysera det insamlade materialet var:

- » Vad menar författaren att exkluderande landskapsarkitektur är och hur definieras den?
- » Vad beskriver författaren som syftet med exkluderande landskapsarkitektur?
- » Tar författaren ställning för eller mot exkluderande landskapsarkitektur? I så fall: vilka argument används?

Med hjälp av frågorna sammanställdes och analyserades materialet tematiskt för att göra litteraturen tillgänglig och användbar för landskapsarkitektstudenter och yrkesverksamma landskapsarkitekter.

Resultat

I följande kapitel kommer forskningsöversikten att presenteras och analyseras. I kapitlets första del presenteras alla artiklar i korta sammanfattningar. I kapitlets andra del presenteras en sammanställande analys av artiklarna.

Sammanfattningar av artiklarna

Sammanfattningarna presenteras i alfabetisk ordning efter förstaförfattarens efternamn.

Atkinson, Rowland: Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces

I denna artikel undersöker Atkinson, en brittisk professor i urbana studier och stadsplanering, huruvida en revanschistisk urbanism är på frammarsch i Storbritannien. Artikeln diskuterar vilka olika medel som används för att kontrollera medborgarnas tillgång till det offentliga rummet genom två fallstudier från Skottland.

Atkinson menar att ökande extrema tendenser med syfte att kontrollera medborgarna, och exkludera oönskade sådana, kan urskiljas i förvaltningen av det offentliga rummet. Artikeln behandlar frågan om den ökade exkluderingen är en medveten och målinriktad utdrivning av fattiga och hemlösa - en revanschistisk strategi - eller om det snarare är en oavsiktlig följd av försök att göra det offentliga rummet tryggare.

Atkinson diskuterar vidare huruvida de strategier som idag används för att nå målet om ett säkrare offentligt rum, kommer att skapa det välmående offentliga rum som samhället strävar efter i slutändan. Atkinson argumenterar för att den

rådande diskursen kring hur det offentliga rummet ska regleras, leder till att de sociala problemen snarare omlokaliseras än åtgärdas och att detta därför inte är hållbar politik. En viktig punkt för vidare diskussion som nämns i artikeln är frågan om någon grad av exkludering i det offentliga rummet är ett nödvändigt ont om säkerhet och god livskvalitet ska kunna garanteras medborgarna.

Bickford, Susan: Constructing Inequality: City Spaces and the Architecture of Citizenship

Den amerikanska lektorn i statsvetenskap, Susan Bickford, undersöker i denna essä hur den byggda miljön, det offentliga livet och den demokratiska politiken hänger ihop.

Bickford argumenterar för att den fysiska utformningen av våra urbana miljöer utgör ett hot mot demokratin idag. Bickford menar att detta grundar sig i att det i dagens stadsbyggnadspolitik finns en trend av att privatisera och sanera det offentliga rummet. Saneringen syftar till att eliminera rädsla, otrygghet och obehag hos den allmänhet som rör sig i det offentliga rummet. Bickford menar att det egentligen ett orimligt och omöjligt mål att uppnå denna "renhet". Trots det pågår jakten på den alltjämt och den har högst verkliga och farliga konsekvenser. Bickford menar att när det offentliga rummet utformas i syfte att skydda allmänheten mot de oönskade individer som av allmänheten kan upplevas hotande, skapas sämre förutsättningar för sociala interaktioner mellan människor.

Bickford menar vidare att denna jakt efter renhet och säkerhet i det offentliga rummet inte är ett resultat av invånarnas oro eller fördomar - utan att den provoceras fram, underhålls och upprätthålls av politiska, institutionella metoder och beslut. Bickford uppmanar till fortsatt utforskning kring den fysiska utformningen av det offentliga rummet och hur den kan underlätta såväl som försvåra möten och interaktion mellan människor. Sociala interaktioner mellan människor krävs för att skapa en allmän ökad förståelse för att det finns många olika perspektiv att ta hänsyn till när vi formar vårt samhälle, vilket Bickford menar är avgörande i sig för att det demokratiska samhället ska kunna upprätthållas och utvecklas.

Bergamaschi et al.: The homeless and public space: urban policy and exclusion in Bologna

De italienska forskarna i sociologi och ekonomisk rätt behandlar i den här artikeln hur pågående stadsförändringar bidrar till allt mer exkluderande offentliga miljöer. Dessa miljöer är ofta utformade och kontrollerade på ett sådant sätt att de framförallt drabbar hemlösa personer.

För att genomföra denna studie utförde forskarna en fallstudie i den italienska staden Bologna. Syftet med studien var att observera hur de hemlösas dagliga rörelser och aktiviteter ser ut och utifrån dessa kunna dra slutsatser om vilken betydelse vissa av stadens element har för dem. Att fallstudien är förlagd i Bologna beror dels på att staden har en hög andel hemlösa och dels på att stadskärnan, i likhet med många andra europeiska storstäder, står under stora förändringar. Författarna menar att stora förändringar i stadsplaneringen påverkar de hemlösas livssituation negativt.

I artikeln identifierar författarna fem huvudsakliga processer som ligger till grund för Bolognas allt mer exkluderande miljöer. Dessa är: *fortifikation*, vilket åsyftar den ökade andelen inhägnade och privatiserade grindsamhällen (gated

communities) som medför till att vissa ytor i dagens städer inte är tillgängliga för alla människor; *gentrifiering*, som medför att de hemlösas aktiviteter och rörelser skiljer sig från övriga invånare; *sanering*, vilket innebär att offentliga miljöer hålls rena och att människor som inte betar sig på passande sätt förs bort; *kriminalisering*, som leder till att hemlösa börjar anses som farliga och kriminella samt *övervakning* som medför att de offentliga rummen och människorna som vistas däri kan skyddas men också kontrolleras. De som ska gynnas av åtgärderna är den konsumtionstarka medelklassen för vilka den nya stadskärnan huvudsakligen är anpassad och utformad utefter. Dessa metoder är inte unika för Europa, utan har länge förekommit i USA där författarna menar att det finns en lång tradition av exkluderande arkitektur. Även om tendenserna är på väg in i de europeiska stadsrummen är metoderna för att exkludera hemlöshet i europeiska städer ofta mindre explicita än de som kan förekomma i USA. Exempel på explicita metoder som författarna nämner är bland annat direkta lagstiftningar mot hemlöshet.

Clowney, Stephen: Landscape Fairness: Removing Discrimination from the Built Environment

I denna artikel argumenterar den nordamerikanska juristen Stephen Clowney för att det fysiska landskapet är med och upprätthåller en rasistisk struktur som i många fall kan upplevas både som diskriminerande och exkluderande. Han menar att det fysiska landskapet, i likhet med en publicerad text, ska ses som ett narrativ över historien. Vidare argumenterar Clowney för att den som är med och formar det fysiska landskapet ska vara medveten om att denna skapar något som speglar den samhälleliga strukturen.

Trots att den afroamerikanska befolkningen, vilken är den befolkningsgrupp som Clowney menar är mest utsatt för den arkitektoniska rasismen, har en högre status i samhället idag än vad de tidigare haft, är deras historiska närvaro fortfarande nästintill exkluderad i det offentliga rummet. I sin artikel exemplifierar Clowney detta genom att beskriva offentliga miljöer i Lexington i centrala Kentucky. Där finns det flera exempel på statyer eller monument som hyllar vita krigshjältar från det amerikanska inbördeskriget samtidigt som statyer eller monument som porträtterar representanter från den afroamerikanska befolkningen lyser med sin frånvaro. Då flera av statyerna dessutom porträtterar personer som har varit viktiga aktörer och profitörer inom den amerikanska slavhandeln menar Clowney att det finns afroamerikanska invånare som vittnar om att dessa miljöer upplevs som både diskriminerande och exkluderande. Clowney menar att det fysiska landskapet genom gatunamn, monument och minnesplatser allt för ofta upphöjer den vita historien, medan den afroamerikanska historien osynliggörs. Han menar att de dominerande vita historiska berättelser som förmedlas genom det fysiska landskapets utformning måste utmanas för att undvika att afroamerikanska invånare blir fysiskt exkluderade från offentliga platser.

Davis, Mike: Fortress Los Angeles - The Militarization of Urban Space

Den nordamerikanske urbanteoretikern och politiske aktivisten Mike Davis undersöker i denna artikel om och hur tillgängligheten och öppenheten i det offentliga rummet håller på att försvinna. Artikeln fokuserar på hur denna förändring av det offentliga rummet tar sig uttryck i Los Angeles, ett fenomen som Davis kallar för *militarisering av det offentliga rummet*. Fenomenet är något som

enligt Davis håller på att bli vanligt förekommande i många nordamerikanska storstäder.

Davis menar att militariseringen av det offentliga rummet innebär att det förs ett krig mot hemlösa på gatorna i nordamerikanska storstäder. Artikeln nämner flera olika exempel på hur arkitektur och design, i kombination med trakasserier från polisen, används för att exkludera oönskade individer från de offentliga rummen. Ett exempel på exkluderande inslag i stadsrummet som nämns är så kallade bum-proof benches, bänkar som genom att de är uppdelade i segment eller har rundade sitsar, är obehagliga att sitta på och omöjliga att sova på. Andra exempel är sprinklersystem som aktiveras under oregelbundna tider i parker, för att göra det svårare att uppehålla sig där, samt att tillgången på offentliga toaletter och möjligheter till att tvätta sig försvinner från det offentliga rummet.

Davis skriver att besattheten av säkerhet i våra offentliga rum har vuxit sig starkare än önskan om social integration. Men, menar Davis, i försöken att göra staden säker, trygg och kontrollerad riskeras det sanna demokratiska stadsrummet att förstöras.

Davis tar i artikeln upp den tidiga stadsplaneraren, och tillika skaparen av Central park, Olmsteds vision om offentliga platser och parker som platser där olika etniciteter och klasser kunde blandas och mötas i gemensamma nöjen och fritidsaktiviteter. Davis argumenterar för att sådana platser idag syns mindre och mindre i USA. Det offentliga rummet i sin okontrollerade och spontana form - som gator, torg och parker öppna för alla - ersätts av semi-offentliga platser som inomhusgallerior, affärskomplex och kontorsbyggnader med begränsad tillgång. Davis menar att semi-offentliga platser arkitektoniskt utformas på sätt som stänger ute oönskade individer och som leder till homogenisering av platsernas besökare. Enligt Davis leder privatiseringen och homogeniseringen av det offentliga rummet till att dess demokratiska värden försvinner.

Doherty et al.: Homelessness and Exclusion: Regulating public space in European Cities

Den här artikeln är ett resultat av ett samarbete mellan forskare inom olika discipliner och från olika europeiska länder och den utreder huruvida den ökade kontrollen av och säkerhetstänkandet kring offentliga ytor har kommit att påverka den hemlösa befolkningen i europeiska storstäder. Studien bygger på ett antal fallstudier av olika offentliga miljöer varav en handlar om Nordstan i Göteborg. Artikeln ger också en bakgrund och förståelse för hur dessa exkluderande miljöer har kommit att få ett allt större utrymme i Europa.

Författarna definierar ett antal bakomliggande faktorer som bidrar till att vissa grupper exkluderas i det offentliga rummet. Författarna menar att dessa faktorer i princip gäller i hela Europa. Arkitekturen och stadsplaneringen som används i många offentliga och semi-offentliga rum identifieras vara sådana faktorer eftersom de kan utgöra olika typer av exkluderande avskräckningselement. Typexempel på dessa faktorer är att flytta på bänkar för att minska antalet sittplatser eller att använda sig av bänkar som är svåra att uppehålla sig på under en längre stund. Sådana åtgärder förhindrar med andra ord hemlösa att använda sig av bänkarna som sovplats. Detta gör platsen exkluderande eftersom många hemlösa söker sig till bänkar eller liknande platser för att sova eftersom att de vanligen inte har någon annanstans att ta vägen under natten.

Författarna menar vidare att lagar som förhindrar ovan nämnda aktiviteter även bidrar till den ökade andelen exkluderande miljöer. Förutom att hindra människor från att sova på en offentlig plats, kan en sådan lag begränsa människors möjligheter till att titta eller till att äta eller dricka i det offentliga rummet. Författarna menar att privatiseringen av det offentliga rummet också är en bidragande faktor till de allt mer exkluderande offentliga rummen. I och med inflytandet av privata aktörer som finansierar vissa semi-offentliga kan dessa påverka vem som får beträda vissa platser som uppfattas tillhöra det offentliga rummet.

Owens, Patsy Eubanks: No Teens Allowed: The Exclusion of Adolescents from Public Spaces

I den här artikeln undersöker den amerikanska professorn i landskapsarkitektur, Patsy Eubanks Owens, hur exkludering av tonåringar från offentliga miljöer tillämpas och praktiseras i dagens stadsbyggnad och -planering. Owens granskar i artikeln vilka taktiker som används för att uppnå denna exkludering.

Owens menar att det finns en generell uppfattning av att tonåringar som grupp är störande eftersom de gärna kopplas samman med högljuddhet och ibland även brottslighet. Owens menar att denna uppfattning beror på att tonåringar rör sig och umgås med andra människor i de offentliga rummen, på sätt som en vuxna person istället gör i det privata. Detta kan exempelvis vara att umgås i stora och högljudda gäng. Owens framhåller emellertid att det är viktigt att tonåringar har möjlighet till att utföra sådana aktiviteter, för att de ska kunna utvecklas och bygga upp sitt självförtroende.

Owens identifierar olika typer av exkluderande planering som kan förekomma i det offentliga rummet, till exempel i parker, kommersiella områden, skolor eller i bostadsområden. Ett exempel på exkluderande planering som nämns i artikeln är att bänkar i parker placeras om eller tas bort, för att förhindra tonåringar att hänga i stora grupper. Ett annat exempel är att dragning av busslinjer kan försvåra för tonåringar att ta sig till kommersiella områden, som gallerior, efter skolan för att umgås. Owens menar att de platser som däremot är anpassade för tonåringar, ofta ligger avskilda från andra sociala rum i staden, vilket går emot tonåringars generella önskan att umgås där det finns möjlighet att interagera med andra människor. Owens diskuterar i artikeln hur platser som är mer välkomnande för tonåringar kan utformas och hur design kan användas för att uppmuntra tonåringars deltagande i det offentliga livet. Petty, James: *The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban*

Petty, James: The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban Securitisation and the Question of 'Hostile Architecture'

I den här artikeln diskuterar den australiensiske kriminologen James Petty kring ett offentligt rum i London, där så kallade *järnpiggar* monterades för att avskräcka hemlösa från att använda platsen. Taggarna blev emellertid så pass kritiserade att de med närmast omedelbar verkan fick monteras ned, vilket resulterade i en, bland Londonborna, generell uppfattning om att det fanns en ökad acceptans gentemot stadens hemlösa.

Petty ifrågasätter denna uppfattning då han menar att det finns flera exempel på exkluderande landskapsarkitektur i London som inte fått några reaktioner i överhuvudtaget. Han menar dock att människor inte har en alltigenom negativ bild av hemlösa och pekar istället på att det finns en ambivalens kring hanterandet av

hemlösa. Detta medför ett av Petty kallat *apatiskt* bemötande av dem. Det som var speciellt med järnpiggarna var att de var så pass uppenbart fientliga att det inte gick att undvika deras exkluderande och diskriminerande effekt. För en stund bröts därmed det apatiska bemötandet av hemlösa då Londonborna var överens om att järnpiggarna var en alltför exkluderande metod.

I artikeln diskuterar även Petty vad som föranleder exkluderande, eller till och med fientlig, arkitektur. Han identifierar den ökade efterfrågan på säkerhet i stadsrummen som en bakomliggande faktor vilket leder till att åtgärder som syftar till att avvisa personer med normbrytande beteenden legitimeras.

Schindler, Sarah: Architectural Exclusion: Discrimination and Segregation Through Physical Design of the Built Environment

Sarah Schindler, docent i juridik vid juridiska institutionen på Maines University, undersöker i denna artikel varför diskriminerande exkludering genom arkitektur inte behandlas på samma sätt som diskriminerande exkludering genom lagar, trots att dessa två fenomen, enligt Schindler, i praktiken leder till samma resultat.

I artikeln beskriver Schindler hur arkitektur fungerar som reglerande och styrande medel och därför kan vara exkluderande. Den landskapsarkitektur som artikeln fokuserar på är framför allt infrastruktur, såsom utformning och förekomst av trottoarer; placering av busshållplatser; eller utformning av gatunätet. Schindler menar att det förekommer fysiska hinder i vår offentliga miljö som försvårar för vissa individer, enligt Schindler ofta fattiga eller rasifierade, att ta sig till och röra sig på vissa platser. På detta sätt menar Schindler, att uppenbar exkludering och diskriminering som är förbjuden enligt lag, ändå kan verkställas genom arkitektur och design. Reglering genom arkitektur är enligt Schindler lika kraftfullt som reglering genom lagar, och eftersom det dessutom är mindre explicit och svårare att identifiera, kan det användas för att genomföra exkludering som egentligen är olaglig. Just denna osynlighet gör reglering genom arkitektur snarare till ett särskilt kraftfullt verktyg, poängterar Schindler. Utformningen av den fysiska miljön kan påverka och styra - och exkludera - människor utan att de nödvändigtvis själva inser det.

Schindler kommer i sin artikel fram till att lagstiftare och domstolar måste bli bättre på att erkänna arkitektur som ett reglerande medel samt att dagens lagstiftning och rättspraxis måste förändras för att kunna hantera detta problem.

Thörn, Catharina: Soft Policies of Exclusion: Entrepreneurial Strategies of Ambience and Control of Public Space in Gothenburg, Sweden

I denna artikel undersöker Catharina Thörn, docent och universitetslektor vid institutionen för kulturstudier på Göteborgs universitet, huruvida det går att se en "amerikanisering av hemlöshet" i en svensk kontext. Artikeln jämför hur det ser ut i nordamerikanska städer med hur det ser ut i Göteborg. Detta fenomen handlar, enligt Thörn, om medveten exkludering av hemlösa från det offentliga rummet i syfte att göra detta mer attraktivt och tilltalande för turister och konsumenter.

Thörn argumenterar för att detta fenomen finns även i Göteborg, men att metoderna för exkludering som används där skiljer sig från de som vanligtvis används i USA. Artikeln introducerar konceptet *mjuka metoder för exkludering*, vilket Thörn menar används i större utsträckning i Sverige och som hon menar står i kontrast de revanschistiska metoder som är vanligare i USA. Thörn skriver vidare, att medan den revanschistiska staden styr sina medborgare främst genom explicita

medel som lagstiftning och regelverk, utgörs de mjuka metoderna av mer flytande strategier som indirekt påverkar medborgarna i en viss riktning. Mjuka metoder för exkludering kan till exempel vara att sittplatser plockas bort från en plats i syfte att försvåra för en särskild grupp att uppehålla sig där, i jämförelse med att i revanschistisk anda uttryckligen förbjuda denna grupp att vistas på platsen.

Thörn framhåller i artikeln att de mjuka metoderna för exkludering ofta är mycket svårare att identifiera och därför svårare att uppmärksamma och att protestera mot, än de revanschistiska metoderna. Vidare poängterar Thörn att mjuka metoder därför inte nödvändigtvis är mindre kraftfulla eller på något sätt vänligare än de hårda, revanschistiska metoderna, även om de kan te sig mjukare vid en första anblick.

Analys

I det här avsnittet kategoriseras den lästa och analyserade litteraturen utifrån de tematiska frågor som presenterades i metodkapitlet.

Vad är exkluderande landskapsarkitektur?

Detta stycke behandlar hur exkluderande landskapsarkitektur definieras i den undersökta litteraturen och hur den kan ta sig uttryck i det offentliga rummets utemiljöer.

Exkluderande landskapsarkitektur definieras av Schindler som *fysiska hinder* i den offentliga miljön, som är skapade av människan och *som försvårar* för vissa individer att vara på vissa platser eller delta i vissa aktiviteter (Schindler 2015, s. 1934). Dessa fysiska hinder kan utgöras av till synes ofarliga element som i praktiken verkar exkluderande mot vissa delar av befolkningen (Schindler 2015, s. 1942). Liknande definitioner återkommer i flera av artiklarna. Till exempel skriver både Bickford (2000, s. 362) och Petty (2016, ss. 68-69) om hur *arkitektur och byggda element i det offentliga rummet* kan användas för att vissa människor och beteenden exkluderas från vissa platser. Thörn (2011, s. 993, 1004) skriver att *utformningen och gestaltningen* av den offentliga miljön, det vill säga landskapsarkitektur, kan användas som en metod för exkludering. Både Davis (1992, s. 161) och Doherty et al. (2008, s. 293) skriver om *avskräckande medel i form av design och arkitektur*. De beskriver dessa avskräckande medel som *påhittiga designlösningar och rumsliga arrangemang* som används i syfte att exkludera oönskade grupper av människor ur det offentliga rummet. Clowney (2012, s. 59, 35) tar upp hur landskap kan utformas utifrån en viss norm och då fungera exkluderande mot de grupper som inte omfattas av normen. Detta är enligt Clowney en mycket subtil form av exkludering, som handlar om vem som har rätt att synas och höras i våra offentliga rum.

Sammanfattningsvis skulle alltså exkluderande landskapsarkitektur kunna definieras som *byggda element och rumsliga utformningar* som, mer eller mindre explicit, hindrar vissa grupper av människor och vissa beteenden från att förekomma på vissa platser. Exkluderande landskapsarkitektur kan ha ett uttalat syfte att vara just exkluderande, men den exkluderande effekten kan också vara en oönskad konsekvens av viss arkitektur. Detta behandlas mer ingående under rubriken *Vad är syftet med exkluderande arkitektur?*.

Exkludering genom möbler och byggda detaljer är en form av exkluderande landskapsarkitektur i offentlig utemiljö som tas upp av alla författare förutom

Clowney. Det handlar om möbler och andra element som utformats för att aktiviteter som att ligga ned eller på annat sätt vila en längre stund försvåras. Davis (1992, ss. 161-163) och Bickford (2000, s. 362) skriver om så kallade bum-proof benches - bänkar som genom sin utformning är obekväma att sitta på och omöjliga att sova på - vilket verkar exkluderande främst mot de hemlösa som ofta använder bänkar som sovplats. Även i flera av de andra artiklarna nämns bänkar som det inte går att sova eller vila en längre stund på, på grund av att de är uppdelade av armstöd eller har lutande eller rundad sits (Atkinson 2003, s. 1834; Bergamaschi et al. 2014, s. 10-12; Doherty et al. 2008, s. 195, 310; Petty 2016, s. 68, 76; Schindler 2015, s. 1942). Thörn (2011, s. 998) skriver om bänkar och sittplatser som tas bort för att specifika grupper, ofta missbrukare, inte ska kunna uppehålla sig på vissa platser och Owens (2002, ss. 159-161) nämner hur stora sitttor, till exempel trappor eller grupper av sittplatser, tas bort eller ersätts av enstaka bänkar för att försvåra för tonåringar att hänga i stora gäng.

Enligt Bickford, Bergamaschi et al. och Petty kan exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet även utgöras av byggda detaljer eller konstruktioner som gör det omöjligt att använda vissa platser på ett visst sätt. Ett arkitektoniskt element som fungerar exkluderande främst gentemot hemlösa och tiggare, är det som Bickford (2000, s. 362) kallar för taggiga platser. Dessa platser har designats för att vara obekväma och på så sätt göra det svårt eller omöjligt för människor att uppehålla sig där (Bickford 2000, s. 362). Det handlar då om olika former av taggar eller piggar på marken eller på andra ytor som förhindrar liggande eller sittande (Bergamaschi et al. 2014, s. 12; Bickford 2000, s. 362; Petty 2016, s. 86, 73). För att förhindra skateboardåkning kan pelare eller andra hinder uppföras på platser som tidigare varit omtyckta av skejtare och räcken kan utformas för att det inte ska gå att utföra vissa trick på (Owens 2002, s. 158; Petty 2016 s. 68). Räcken, staket och andra konstruktioner kan även användas för att försvåra åtkomst till vissa platser, till exempel platser som tidigare fungerat som sovplats för hemlösa (Bergamaschi et al. 2014, s. 12; Bickford 2000, s. 362).

Exkludering genom stadsplanering kan enligt Schindler (2015, s. 1940) och Thörn (2011, s. 993) förekomma i form av infrastruktur och zonerings av stadsrummen. Busshållplatsers placering och gång- och cykelbanors dragning påverkar hur de som är hänvisade till andra transportsystem än bil kan röra sig i stadsrummet och vilka platser de har tillgång till (Schindler 2015, s. 1953-1970). Var olika aktiviteter förläggs i staden är ett annat sätt att kontrollera vilka som rör sig var och kan alltså verka exkluderande (Thörn 2011, s. 993), till exempel kan platser särskilt designade för tonåringar placeras långt bort från andra rekreativa och sociala platser i staden och på så sätt indirekt exkludera tonåringarna från dessa platser (Owens 2002, s. 160, 162).

Andra former av exkluderande landskapsarkitektur som tas upp av Bickford (2000, s. 362) och Davis (1992, s. 161-163) är sprinklersystem som installeras i parker och aktiveras under oregelbundna tider vilket gör det omöjligt att sova där, samt att offentliga toaletter och tillgång på rinnande vatten försvinner från offentliga miljöer. Thörn (2011, s. 998) nämner att buskar och annan växtlighet tas ned i syfte att öka tryggheten, något som dock leder till att otryggheten ökar för de personer som bor och sover utomhus. Ett exempel på den subtila form av exkludering genom landskapsarkitektur som Clowney (2012, ss. 10-15) skriver om kan vara att minnesmärken över vita krigshjältar, som även varit slavhandlare,

byggs på centrala platser i städer, medan monument som hedrar minnet av slavar uppförs på mer undangömda platser.

Vad är syftet med exkluderande landskapsarkitektur?

I följande stycke behandlas hur den undersökta litteraturen beskriver syftet med exkluderande landskapsarkitektur. Inledningsvis tas två olika förklaringsmodeller upp: att öka säkerheten i staden och att bevara den ekonomiska välfärden. Vad litteraturen säger om vem det är som drabbas av den exkluderande landskapsarkitekturen och vilka metoder som används för att skapa exkluderande offentliga rum, sammanfattas därefter. Stycket avslutas med en beskrivning av hur landskapsarkitektur kan upplevas som exkluderande även om den inte har som direkt syfte att vara det.

Att göra stadsrummen trygga och säkra menar de flesta av författarna är det huvudsakliga syftet med exkluderande arkitektur. Det finns en vilja att öka allmänhetens säkerhet men konsekvenserna av denna vilja har resulterat i allt mer exkluderande miljöer. Enligt Davis (1992, s. 159) är exkluderande arkitektur en del av den kamp som förs för att göra stadsrummet tryggt och säkert. Bergamaschi et al. (2014, s. 1) menar att den ökade kontrollen av det offentliga rummet ofta leder till rumslig exkludering av hemlösa. I USA har det länge funnits en tradition av sådana miljöer, men i Europa är trenden ett relativt nytt fenomen (Thörn 2011, s. 991; Doherty et al. 2008; s. 291). Att det förhåller sig så menar bland andra Atkinson (2003, s. 1840) och Bickford (2000, s. 356) beror på den ökade privatiseringen av offentliga ytor som i sin tur är en konsekvens av nya politiska strömningar. Atkinson (2003, s. 1840) menar vidare att utformningen av det offentliga rummet kan fungera som en metod för att uppnå en mer skyddad och kontrollerad miljö, då byggda element kan motverka vissa aktiviteter och därigenom att vissa individer som ofta utför dem, får vistas där. Även Thörn (2011, s. 998) skriver att det offentliga rummet är mottagligt för exkluderande arkitektur, då det finns gott om möjligheter att få överblick över vilka som använder det. Thörn menar vidare att om en plats utformas för att vara överblickbar är det också lättare att få bort dem som exempelvis är i behov av gömställen, vilket ofta är fallet med exempelvis hemlösa eller andra utsatta grupper av människor.

Den ekonomiska välfärden, eller snarare önskan om att bevara den, menar flera av författarna är en bakomliggande faktor till de allt mer exkluderande stadsmiljöerna (Atkinson 2003, s. 1831; Bergamaschi et al. 2014, s.5; Thörn 2011, s. 995). Atkinson (2003, s. 1833) skriver att revanschistiska metoder i den urbana miljön används för att säkra investeringar och kapital, då det finns en uppfattning om att oattraktiva miljöer skulle kunna skada dem. Bergamaschi et al. (2014, s. 2) diskuterar också ämnet och menar att processer som gentrifiering används som en metod för att göra områden mer attraktiva och därmed mer ekonomiskt lönsamma. Även globaliseringen diskuteras i flera artiklar som en bakomliggande faktor i sammanhanget eftersom den har inneburit att fler städer är med och konkurrerar om turismen och dess medföljande ekonomiska förtjänster. För att locka turister finns det en rådande uppfattning om att de offentliga rummen behöver vara så attraktiva som möjligt och därmed kan användandet av exkluderande arkitektur motiveras (Bergamaschi et al. 2014, s. 14; Bickford 2000, s. 361; Doherty et al. 2008, s. 309; Thörn 2011, s. 995).

Vem som är mest utsatt för den ökade kontrollen i de offentliga rummen är de individer som allmänheten har en negativ bild av, framhåller flera av artikel-

författarna. Dessa individer är ofta personer som är hemlösa eller fattiga men det kan även röra sig om till exempel stora grupper av tonåringar som umgås i offentliga rum. Varför det är just dessa grupper som det finns en vedertagen negativ bild av menar många av författarna kan bero på att de ofta beter sig på ett icke normativt sätt i det offentliga rummet. (Bergamaschi et al. 2014, s 4; Bickford 2000, s 359; Doherty et al 2008, s 292; Owens 2002, s 156). Bergamaschi et al. (2014, s. 5) skriver att finns särskilda förväntningar och osynliga regler hur människor ska bete sig i det offentliga rummet. Följs inte dessa kan det bidra till en ökad känsla av oordning och osäkerhet på platsen. Bergamaschi et al. (Bergamaschi et al. 2014, ss. 3-4) menar vidare att det offentliga rummet för vissa är vad det privata rummet är för andra men eftersom de privata aktiviteterna anses som störande och ovanliga i den offentliga miljön kan miljön alltså uppfattas som hotfullt och osäker. Schindler (2015, s. 1934) och Clowney (2012, s. 3) skriver också att den afroamerikanska befolkningen gång på gång exkluderas och segregeras i den offentliga miljön men att det då ligger rasistiska anledningar bakom. Doherty et al. (2008, s. 298) påtalar även att det ökade hotet för terroristrelaterade brott i den offentliga miljön har medfört en ökad efterfrågan av säkerhet, vilket gör att toleransen för avvikande beteenden och osäkra miljöer minskar.

Huruvida exkluderingen i det offentliga rummet är synlig eller ej är en fråga som behandlas i alla artiklar. Thörn (2011, s.989, 1004-1005) diskuterar frågan särskilt och identifierar två huvudsakliga metoder för exkludering i det offentliga rummet. Å ena sidan finns de mer revanschistiska och explicita metoderna, vilken enligt Thörn är den mer synliga varianten eftersom den direkt riktar sig mot hemlösa personer. Å andra sidan finns de åtgärder som hon kallar för mjuka metoder vilka är mer subtila och snarare än att använda tvång arbetar genom att påverka och leda individer i rätt riktning för att bli en god medborgare. Hur metoden rent praktiskt kan uttrycka sig menar Thörn kan vara att offentliga bänkar flyttas för att det inte ska gå att uppehålla sig på en plats mer än en kortare stund. Den mjuka exkluderingen kan även uppstå genom att enbart konsumtionsstarka individer kan vistas på en viss plats. En sådan miljö kan exempelvis åstadkommas genom att en offentlig yta i tas i anspråk av ett kafé, vilket medför att platsen enbart är avsedd för betalande gäster. Individer som inte har möjlighet att betala exkluderas alltså från platsen. Thörn menar vidare att dessa mjuka metoder ska likställas med den mer explicita och revanschistiska metoden. Thörn menar vidare att då de mjuka metoderna är mindre synliga utgör de en riktigt fientlig form av exkluderande arkitektur, eftersom mindre transparenta metoder är svårare att opponera sig emot. Enligt Thörn, kan således de mjukare metoderna kan ses som en mer diskriminerande och mindre demokratisk variant av den exkluderande arkitekturen.

Samtliga artiklar visar alltså att den exkluderande arkitekturen kan ha som direkt syfte att utesluta vissa grupper av människor men det finns även arkitektur som kan upplevas exkluderande även om den inte uppförts i syfte att vara sådan. Clowney (2012, ss. 1-15), vars artikel behandlar landskapet som en upprätthållare av en rasistisk struktur, argumenterar för att historiska monument kan uppföras på ett sådant sätt att en plats kan uppfattas som exkluderande. De minnesmärken som nämns under rubriken Vad är exkluderande landskapsarkitektur? är uppförda för att hylla och påminna om en viss del av den amerikanska historien. Monumenten har alltså ett annat syfte men Clowney menar att de fungerar exkluderande eftersom de

sällan eller aldrig berör den afroamerikanska befolkningen. Han menar vidare att bakom de få minnesmärken som synliggör den afroamerikanska befolkningen finns det nästan alltid en vit initiativtagare eftersom stadsingrepp av det slaget ofta kräver den typen av finansieringar eller makt som den afroamerikanska befolkningen sällan har.

Argument för och emot exkluderande landskapsarkitektur

I detta stycke redogörs för hur texterna som lästes och analyserades argumenterar för och emot exkluderande landskapsarkitektur.

Argument mot exkluderande landskapsarkitektur tas upp i samtliga artiklar och alla författare framhåller exkluderande arkitektur överlag som något negativt. Davis (1992, ss. 160-169) beskriver exkluderande arkitektur som ett medel i det krig han menar förs mot hemlösa på gatorna i amerikanska städer. Davis (1992, s. 155) menar vidare att privatisering är något som kan leda till exkludering, eftersom en privat ägare lättare kan reglera vilka som rör sig på en plats. Privatisering av det offentliga rummet skapar enligt honom arkitektur som "vänder ryggen mot staden för att uppnå säkerhet och ekonomisk vinning" (Davis 1992, s. 169, vår översättning). Denna inåtvändning av det offentliga rummet leder enligt Davis (1992, s. 155) till att det blir svårare för individer som inte är önskade och aktivt inbjudna dit att ta del av och röra sig i det offentliga rummet. Detta, menar Davis, leder till att det sanna demokratiska stadsrummet förstörs, eftersom det innebär att alla medborgare inte kan ta del av det offentliga rummet på samma villkor. Även Bickford (2000, s. 371) argumenterar för att exkluderande arkitektur utgör ett hot mot att skapa och upprätthålla ett demokratiskt samhälle. Hon menar att ett offentligt rum som exkluderar vissa medborgare bidrar till färre sociala interaktioner, vilket leder till segregering och brist på sympati och förståelse, något som i sin tur försvårar verkställandet av demokratisk politik i ett redan icke jämställt samhälle.

Ett annat argument mot exkluderande arkitektur är att det främst drabbar hemlösa, fattiga och andra marginaliserade grupper som redan är socialt utsatta, något som betonas i flera av artiklarna (Bergamaschi et al. 2014, s. 1; Davis 1992, ss. 160-164; Doherty et al. 2008, s. 292; Petty 2016, s. 73; Thörn 2011, s. 1003). Bergamaschi et al. (2014, s. 6) menar att exkludering leder till ökade socio-ekonomiska klyftor, vilket slår hårdast mot dem som redan är socialt utsatta. Vidare skriver de att exkludering av hemlösa och fattiga indirekt även skadar alla andra invånare i staden, eftersom det "underblåser en känsla av rädsla och bidrar till skapandet av en förfälskad vision av staden" (Bergamaschi et al. 2014, s. 16, vår översättning).

Schindler (2015, s. 1939, 1962), som främst fokuserar på exkluderande arkitektur i USA, menar att exkluderande arkitektur oftast syftar till att separera fattiga och afroamerikaner från resten av befolkningen. Han skriver att rumslig separering av detta slag (2015, s. 1952) leder till att afroamerikanska och fattiga människor diskrimineras på ett sätt som aldrig skulle tillåtas genom lagar men att då diskrimineringen sker som en konsekvens av laglig arkitektur kan den ändå försiggå. Även Clowney (2012, ss. 15-17) framhåller exkluderande landskapsarkitektur som något som bidrar till att upprätthålla rasistiska strukturer. Han menar att ett landskap som gestaltats utifrån uppfattningen att vit hudfärg är det normala, osynliggör övriga etniciteter och bidrar till att dessa känner sig ovälkomna på, eller exkluderade från, platsen.

Också Owens (2002, ss. 156-157) tar i sin artikel upp exkluderande landskapsarkitektur som något problematiskt. Den medvetna exkluderingen av tonåringar, som enligt Owens ofta förekommer när landskapsarkitekter gestaltar offentliga platser, kan hindra tonåringars sociala och emotionella utveckling.

Flera av artiklarna argumenterar dessutom för det negativa i att exkludering, vare sig det är i form av landskapsarkitektur eller något annat, bidrar till att minska heterogeniteten i en stads befolkning. Davis (1992, s. 156) menar att ett stadsrum där människor från olika sociala klasser kan blandas är det enda genuina demokratiska rummet. Även Bergamaschi et al. argumenterar för att heterogeniteten är en av stadens viktigaste karaktärer och att de offentliga rummen i staden ska vara "ett utrymme för heterogenitet och en plats där olikheter prisas" (Bergamaschi et al. 2014, s. 16, vår översättning).

Sammanfattningsvis säger litteraturen att exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet ofta är något negativt, eftersom den kan förhindra utvecklingen och upprätthållandet av ett demokratiskt samhälle. Detta beror bland annat på att exkluderande landskapsarkitektur kan bidra till att minska heterogeniteten i staden; att den ofta drabbar grupper av människor som redan är socialt utsatta och på så sätt bidrar till ökade socioekonomiska klyftor; att den kan fungera som ett sätt att genomföra diskriminering som i andra sammanhang skulle anses olaglig; samt att den kan bidra till att upprätthålla rasistiska hierarkier och andra maktstrukturer.

Argument för exkluderande landskapsarkitektur behandlas endast i ett par av artiklarna. Schindler (2015, s. 1940) påpekar i sin artikel att exkluderande arkitektur kan användas på sätt som är fördelaktiga eller positiva, som till exempel att med hjälp av ett staket exkludera lekande barn från en trafikerad gata. Problemet med exkluderande arkitektur, menar Schindler, är när det används på ett sätt som verkar diskriminerande. Även Atkinson framhåller att viss användning av exkluderande arkitektur kan vara användbar och rimlig, i detta sammanhang nämns en särskild färg som hindrar människor från att klättra på exempelvis utemöbler. Han framhäver emellertid samtidigt att andra former av fenomenet kan vara mer svårförståeligt, till exempel att använda sig av bänkar som aktivt är utformade på ett sätt som försvårar vilande (Atkinson 2003, s. 1834).

Thörn (2011, s. 998) beskriver hur belysning förbättrat svår och tät vegetation tagits bort i Göteborg under de senaste åren, i syfte att göra det svårt för ogärningsmän att gömma sig, vilket ska leda till att det blir tryggare att vistas i staden. Dock innebär detta också att hemlösa och andra som är hänvisade till det offentliga rummet för att söka skydd och sovplats, får en otryggare tillvaro.

Med andra ord kan litteraturen tolkas som det går att se på exkluderande landskapsarkitektur som ett medel som kan åstadkomma både positiva och negativa effekter. Utfallet av och fördelningen mellan dessa effekter är dock helt beroende på hur detta medel används. Emellertid framhåller samtliga författare i den här litteraturstudien att de negativa effekterna är dominerande i det offentliga rummet gentemot de positiva.

Diskussion

Syftet med vår uppsats är att komma fram till hur förekomsten och användandet av exkluderande landskapsarkitektur kan påverka det offentliga rummet. Uppsatsen ger en inblick i hur detta beskrivs i litteraturen och målet är att resultatet ska fungera som underlag för vidare diskussion kring fenomenet och kring hur landskapsarkitekter kan förhålla sig till det.

Nedan presenteras inledningsvis en diskussion kring studiens resultat i relation till den litteratur som presenterades i bakgrunden. Efter resultatdiskussionen följer ett avsnitt om studiens bidrag till forskningen och en metoddiskussion. Uppsatsen avslutas med ett stycke om vidare frågeställningar och en reflektion.

Kan en exkluderande miljö vara offentlig?

Resultatet av litteraturstudien visar att exkluderande arkitektur är ett fenomen som kan ta sig uttryck på flera sätt i det offentliga rummet. Å ena sidan definieras exkluderande arkitektur som mindre fysiska objekt som genom sin utformning förhindrar vissa typer av beteenden och aktiviteter (Bickford; Bergamaschi et al; Doherty et al; Petty; Schindler) och å andra beskrivs den som ett fenomen som i form av större rumsliga arrangemang där zonering eller omstrukturering i kollektivtrafiken kan fungera exkluderande (Schindler; Thörn). Även om de olika definitionerna skiljer sig i avseende på utseende och förekomst argumenterar samtliga författare för att den exkluderande arkitekturen inverkar på det offentliga rummets fysiska tillgänglighet.

När Wikström och Olsson (2012) definierar det offentliga rummet menar de att rummets mest grundläggande princip är att alla människor ska ha tillgång till det. Detta gäller såväl en fysisk som en social tillgång till rummet. Även Nationalencyklopedin (2017) definierar offentligt rum som en plats som är tillgänglig för allmänheten. Mitchell (2014, s.130) och Merrifield (1996, s.68) delar denna uppfattning och menar vidare att det måste finnas utrymme för mänsklig spontanitet. En allt för planerad och kontrollerad yta riskerar motverka sådana aktiviteter. Emellertid menar båda författarna att det offentliga rummet måste ha ett visst mått av ordning för att kunna fungera, att det måste finnas vissa förhållningsregler.

Vår studie visar att exkluderande landskapsarkitektur enligt litteraturen kan definieras som förekomsten av byggda element eller rumsliga utformningar som hindrar vissa beteenden och människor från att förekomma på vissa platser. Om vissa människor hindras från att använda en viss plats, tyder det på att den inte är tillgänglig för alla. Resultatet indikerar tydligt att den exkluderande arkitekturen inkräktar på friheten att beträda vissa rum. Utifrån ovan nämnda definitioner av det offentliga rummet samt av exkluderande landskapsarkitektur, går det således att ifrågasätta om en plats med exkluderande landskapsarkitektur över huvud taget kan anses vara offentlig.

Exkluderande landskapsarkitektur - ett hot mot demokratin?

Resultatet av litteraturstudien indikerar att en vanligt förekommande uppfattning om exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet är att den kan utgöra ett hinder för utvecklandet och upprätthållandet av demokratin och att exkluderande landskapsarkitektur därför ofta framhålls som något negativt.

Studien visar att flera författare menar att exkluderande arkitektur i det offentliga rummet leder till färre möten och mindre social interaktion mellan olika människor i städer, samt att detta negativt påverkar möjligheterna till en öppen och demokratisk dialog. Detta stämmer överens med Merrifields (1996, s. 59) tankar om att ett offentligt rum som är tillgängligt och inkluderande är mer demokratiskt än ett offentligt rum som inte är det, eller det har i alla fall har en bättre chans att vara demokratiskt. Det påminner även om Wikströms och Olssons (2012) resonemang om att främlingskap mellan människor leder till att chanserna för en demokratisk dialog urholkas. Sveriges Arkitekters etiska regler, om att arkitekten har ett stort ansvar för samhällsbyggandet samt ska värna om människans behov och tillvarata allmänna intressen (Sveriges Arkitekter 2017b), kan tolkas som att landskapsarkitekten har ett ansvar att värna om möjligheten till demokratisk dialog. Därmed skulle vårt resultat kunna tolkas som att exkluderande arkitektur inte bör användas vid gestaltning av demokratiska och offentliga miljöer, för att inte försvåra för människor från olika grupper att mötas och få möjlighet att dela varandras perspektiv.

Litteraturstudien visar även att det finns en uppfattning om att exkluderande arkitektur kan spela en roll i strukturell diskriminering av etniska minoriteter och rasifierade, något som tas upp av Schindler (2015) och Clowney (2012) och även av Wikström och Olsson (2012). Hur ämnet behandlas skiljer sig emellertid något mellan dessa tre texter. Medan Schindler (2015) fokuserar på hur arkitektur exkluderar rasifierade grupper genom att den rent fysiskt hindrar dessa från att röra sig på vissa platser - till exempel genom att en plats inte går att nå på annat sätt än med personbil samtidigt som många rasifierade personer inte har möjlighet att åka bil utan är hänvisade till kollektivtrafiken - tar Clowney (2012) upp hur utformningen av ett torg eller en park kan fungera exkluderande genom att rasifierade personer inte känner sig välkomna där, utan att de egentligen är fysiskt förhindrade att vistas på platsen. Wikström och Olsson (2012, s.136) menar att det offentliga rummet rasifieras när ett överdrivet säkerhetstänkande leder till att närvaron av etniska minoriteter kopplas ihop med osäkerhet och hot. Detta tyder på att exkluderande landskapsarkitektur är något som på många olika sätt kan påverka människors uppfattning och användning av offentliga miljöer. Detta kan ske till den grad att det kan fungera diskriminerande, vilket är något som är olagligt i Sverige liksom i de flesta andra demokratier.

Studien antyder även att exkluderande landskapsarkitektur kan fungera åldersdiskriminerande då Owens (2002) menar att medveten exkludering av tonåringar ofta förekommer vid landskapsarkitekters utformning av offentliga utemiljöer. Detta är baserat på de fördomar som finns om tonåringar som en högljudd och störande grupp (Owens 2002, s. 156). Detta tas dock inte upp varken av någon annan författare i studien eller i litteraturen som presenteras i bakgrunden, vilket

kan tyda på att denna typ av exkludering inte är lika vanligt förekommande eller att den inte anses vara lika viktig att ta hänsyn till.

Resultatet visar alltså på många sätt att exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet kan vara odemokratisk och negativ, men resonemanget om fenomenet är emellertid inte helt svartvitt. Resultatet visar även att exkluderande landskapsarkitektur kan ge positiva såväl som negativa konsekvenser beroende på hur den används. Resultatet pekar dock på att gränsen mellan dessa utfall kan vara fin och att det inte alltid går att undvika det negativa även om man också uppnår det positiva. Även om exkluderande arkitektur kan ha konsekvenser som upplevs som positiva av en särskild grupp eller individ kommer detta ofta på bekostnad av att det samtidigt drabbar en annan grupp negativt.

Något som vi funderat mycket på under arbetets gång är huruvida exkluderande landskapsarkitektur kan förklaras som en olycklig men ofrånkomlig konsekvens av att offentliga platser görs säkra och trivsamma. Om en särskild gestaltning av en plats innebär att de allra flesta känner sig säkrare på och tilltalade av platsen medan några få känner sig otrygga och mindre välkomna, kan det kanske ändå vara rimligt att genomföra denna gestaltning. Inför alla beslut måste för- och nackdelar vägas mot varandra och i de flesta fall väljs det alternativet som väger tyngst åt det positiva hållet, även om det inte är fritt från negativa konsekvenser. Att skapa en plats som helt och hållet passar alla människor tror vi måste vara en omöjlig uppgift och därför är det också orimligt att ha det som ambition. Däremot är det viktigt att det skapas en mångfald av platser, så att någon av dessa alltid passar den enskilda individen. Problemet med detta resonemang när det gäller exkluderande miljöer är just bristen på mångfald. När för- och nackdelar vägs mot varandra är det ofta samma fördelar som premieras och alltså samma personer som gång efter annan drabbas av nackdelarna. Att dessa individer dessutom inte sällan tillhör redan utsatta grupper i samhället, gör det hela ännu mer problematiskt.

Ett sätt att se på resultatet är att exkluderande landskapsarkitektur *kan* användas i offentliga miljöer på ett demokratiskt och fördelaktigt sätt, men att den ofta för med sig mer eller mindre oförutsedda negativa konsekvenser och därför ska användas restriktivt och endast efter noggrant övervägande.

Exkludering för säkerhets skull?

Vårt resultat tyder på att exkluderande landskapsarkitektur ofta förekommer i syfte att göra offentliga miljöer säkrare för allmänheten och att detta sker genom att inslag eller människor som uppfattas obehagliga och hotfulla designas bort. Då vår studie pekar på att det ofta är marginaliserade grupper av människor uppfattas som en säkerhetsrisk är det viktigt att resonera om varför det förhåller sig så. Bygger dessa åsikter på faktisk statistik över människor som råkat illa ut på grund av en hög närvaro av hemlösa personer eller är uppfattningen möjligtvis konstruerad utefter en kollektiv rädsla inför det som anses vara avvikande beteenden? Om det är det senare exemplet som är fallet bör det rimligtvis vara viktigt att diskutera frågan huruvida det är riktigt att skapa miljöer som underbygger och för vidare denna struktur.

Flera av de resonemang som studien antyder ligger till grund för det ökade säkerhetstänkandet kring det offentliga rummet, påminner om vad Neil Smith (1996) skriver om revanschismen och att marginaliserade grupper pekades ut som

hot mot den vita medelklassen. Revanschismen beskrivs dock av Smith som en kallblodig och illvillig rörelse, driven av hämnd och med endast sitt eget bästa för ögonen. Även om flera av författarna i litteraturstudien nämner revanschismen som en medverkande faktor antyder resultatet att säkerhetstänkandet i de flesta fall har en mildare framtoning. Flera författare framhåller också att säkerhetsåtgärderna i det offentliga rummet ofta är vidtagna i tron om att de medför något gott.

Men när ökad säkerhet för många, kommer till priset av minskad säkerhet för eller exkludering av vissa, går det att ifrågasätta om syftet att göra det säkrare för allmänheten faktiskt uppnåtts. Ett exempel kan vara att potentiella gömställen på offentliga platser tas bort, vilket gör att risken för att bli överfallen minskar för majoriteten av de som rör sig där, samtidigt som otryggheten med stor sannolikhet ökar för den minoritet som sover utomhus. I detta sammanhang kan det också vara relevant att fråga sig huruvida begreppet *allmänheten* inbegriper alla människor eller om det enbart handlar om den stora massan och om det alltså utesluter normbrytande individer. Vårt resultat pekar på att de personer som exkluderas från det offentliga rummet genom exkluderande landskapsarkitektur är individer som bryter vissa sociala koder och som beter sig på ett icke normativt sätt. De artiklar som vi läste tar tydligt ställning för att dessa individer bör räknas som medborgare och därmed även ska tillskrivas de rättigheter som medborgarskap innebär. Merrifield (1996, s. 63) menar att det är viktigt att stigmatiserade och marginaliserade grupper av människor är synligt representerade i det offentliga rummet för att de ska kunna bli erkända som de medborgare de är. Även Wikström och Olsson (2012, s. 82) framhåller rätten till och friheten att använda offentliga miljöer som en grundläggande medborgerlig rättighet.

Merrifield (1996, s. 68) menar att ett levande och socialt intressant offentligt rum ska vara en plats där människor kan göra vad de vill, hur konstigt det än må uppfattas av andra, så länge det inte på ett otillbörligt sätt påverkar eller skadar andra. För att ingen ska komma till skada bör det alltså finnas en gräns för vad som ses som tolererbart beteende i det offentliga rummet, men då väcks diskussionen kring om och hur det går att definiera vad ett beteende som på otillbörligt sätt påverkar andra är.

Både resultatet av denna studie och tidigare forskning indikerar att de semi-offentliga rummen vanligen har regler och normer kring vad som är ett accepterat beteende. Smets och Watt (2013, s. 27) skriver att dessa platser ofta har en konsumerande och tydligt avgränsad målgrupp. De menar även att det ofta finns en hård övervakning på dessa platser vilket möjliggör att personer som anses vara störande, eller är oönskade på andra sätt, avlägsnas. Också Wikström och Olsson (2012, s.109, 116) skriver att semi-offentliga rum med en privat markägare genom reglerande åtgärder kan avgöra vilka människor och beteenden som får finnas på platsen. Frågan är emellertid om detta sätt att se på vad som är och vad som inte är tolererbart beteende har börjat bli vedertaget även i offentliga miljöer, eftersom en allt större del av de miljöer som uppfattas och tolkas som offentliga i själva verket är semi-offentliga. Det vill säga, att den praxis som tillämpas i de semi-offentliga rummen påverkar uppfattningen om vilka beteenden som anses vara accepterade i det offentliga rummet, eftersom det för gemene man kan vara svårt att skilja dessa rum åt. Vår studie visar att det är marginaliserade grupper som tenderar att exkluderas i de semi-offentliga rummen och med hjälp av föregående resonemang kan det då tänkas att även de offentliga miljöerna kommer bli allt mer

exkluderande mot dessa grupper. Även detta gör att det går att diskutera huruvida jakten på säkerhet i det offentliga rummet syftar till att faktiskt göra det säkrare för *hela* allmänheten eller om det i själva verket handlar om att det ska upplevas säkrare för en *viss del* av den.

Studiens bidrag

Med denna studie ämnar vi att tillgängliggöra diskursen kring exkluderande utemiljöer i det offentliga rummet för landskapsarkitekter. Då litteraturen som behandlar ämnet ofta är författat inom andra vetenskapliga discipliner än landskapsarkitektur kan denna forskningsöversikt med fokus på landskapsarkitektur göra ämnet mer tillgängligt för landskapsarkitekter. Målet är att forskningsöversikten ska fungera som en grund för vidare diskussion kring landskapsarkitektens arbete med socialt hållbara, tillgängliga och demokratiska miljöer.

Val av ämne

Exkluderande landskapsarkitektur är ett fenomen som inte helt enkelt sorteras in under ämnesområdet landskapsarkitektur, eftersom det berör många vetenskapliga discipliner såsom bland annat sociologi, juridik, ekonomi och kulturgeografi. Detta märkte vi tidigt under litteratursökningen och det syns också tydligt i det urval av artiklar som gjordes. Vi valde ändå att hålla fast vid valet av ämne och detta gjorde att det under studiens gång var en utmaning att konsekvent hålla oss inom ämnet landskapsarkitektur utan att komma in på andra vetenskapliga discipliner. Under studiens gång tyckte vi oss förstå att det är väldigt många faktorer som spelar in i hur exkluderande landskapsarkitektur uppkommer och uppfattas och av denna anledning verkade det ändå relevant att ibland låta uppsatsen sträcka sig något utanför huvudämnets gränser.

Metoddiskussion

Vid denna studies inledningsfas ville vi undersöka ämnet exkluderande landskapsarkitektur genom att genomföra en fallstudie samt en kompletterande intervjustudie med yrkesverksamma landskapsarkitekter för att sätta fenomenet i en svensk kontext. Efter att ha tillfrågat ett antal landskapsarkitekter upptäckte vi emellertid att ingen eller mycket lite hänsyn togs till fenomenet vid planerings- och gestaltungsprocesser. Därför bedömdes intervjustudie och fallstudie svåra att genomföra. Denna process gjorde oss dock ännu mer övertygade om att medvetenheten kring exkluderande arkitektur är bristande hos landskapsarkitekter, trots att kunskap om detta ämne är högst relevant för vår yrkeskår. Ett första steg till att öka denna medvetenhet, bedömde vi vara att sammanställa den litteratur som finns i ämnet, på ett sätt som skulle vara användbart för landskapsarkitekter. Därför valde vi att genomföra denna studie genom metoden forskningsöversikt.

Vi bedömer att forskningsöversikten som metod är varit lämplig för studiens syfte, men att det finns problem med arbetsmetoden som kan vara viktiga att ha i åtanke vid granskning av resultatet. En uppenbar risk med metoden är att det, nästan alltid, är omöjligt att sammanställa all forskning på ett område. Det är med

andra ord oundvikligt att något sorts urval måste göras och det finns alltså en risk för att översikten får en, medveten eller omedveten, vinkling. Litteraturen som vi valt att analysera i denna studie har bedömts som relevant utefter de inkluderingskriterier som vi satt upp och som vid alla bedömningar gjorde vi under denna process ställningstaganden baserade på den kunskap och de erfarenheter som vi har. Därför går det inte att utesluta att urval och således även resultat kan ha påverkats av den kunskap och de erfarenheter som vi hade med oss sedan tidigare.

Vidare frågeställningar

Under arbetets gång har vi stött på många intressanta frågor och ämnen som vi på grund av arbetets begränsade omfattning inte har kunnat fördjupa oss i, men vilka kan utgöra underlag för vidare forskning. Först och främst förstod vi tidigt att det ännu inte finns särskilt mycket skrivet om exkluderande landskapsarkitektur i det offentliga rummet i en svensk kontext. Detta område skulle kunna utforskas genom till exempel fallstudier på offentliga miljöer som uttalat är eller som upplevs som antingen exkluderande eller inkluderande. Intervjustudier med de landskapsarkitekter och stadsplanerare som är med och utformar de offentliga miljöerna och om hur de ser på ämnet exkluderande landskapsarkitektur tror vi också skulle vara intressant. En mer djuplodande undersökning om huruvida en revanschistisk urbanism är på väg att ta form i Sverige är även det en möjlighet för vidare studier.

En för oss ny vinkling av ämnet, är frågan kring hur det offentliga rummet kan rasifieras och på så sätt verka exkluderande genom landskapsarkitektur. Detta område skulle kunna utforskas närmare exempelvis genom studier av hur val och utformning av minnesplatser, monument eller gatunamn går till samt hur dessa påverkar människors upplevelser av olika miljöer.

Avslutande reflektion

Att gestaltandet av attraktiva och välfungerande offentliga miljöer är ett komplicerat arbete kan tyckas vara en självklarhet. I Sverige bor det idag tio miljoner människor och även om det kanske går att påstå att det finns en generell uppfattning för hur en trivsamt och välkomnande plats ska se ut, går det inte att bortse ifrån att det bland dessa tio miljoner finns många vitt skilda preferenser. För någon är kanske god säkerhet den viktigaste egenskapen hos ett offentligt rum, medan det för en annan är viktigare att platsen inbjuder till spontana aktiviteter såsom att åka skateboard eller att lägga sig ner för att vila på en bänk. Efter att ha genomfört den här studien finner vi att det är mycket som pekar på att vissa av dessa preferenser värderas högre än andra och att prioriteringen av dessa sker på bekostnad av att en del av befolkningen exkluderas från det offentliga rummet.

Vad gäller frågan kring huruvida det är viktigt eller inte att utforma offentliga miljöer för att hemlösa och andra marginaliserade grupper inte ska exkluderas, kan ett sätt att se på saken vara att det är att börja i fel ände. Att det inte är att ta tag i det verkliga problemet. Det går att argumentera för att samhället istället borde satsa på sociala insatser för att få bukt med problemet; om inga människor behöver utstå social utsatthet, kan de heller inte exkluderas från de offentliga miljöerna. Detta må vara en god tanke, men efter detta arbete tror vi ändå att det är en mycket svåruppnåelig utopi. Även om det är självklart och viktigt att kämpa för motsatsen,

kommer det troligtvis alltid att finnas människor som marginaliseras i samhället. Så länge vissa medborgare har dessa förutsättningar tror vi att det är viktigt att våra offentliga miljöer utformas för att även dessa individer ska kunna känna sig inkluderade.

Det som vi framförallt tar med oss från arbetet med denna uppsats är insikten att det, även om exkluderande landskapsarkitektur inte alltid behöver vara negativt som sådant, finns en stor risk att förekomsten av den i det offentliga rummet gör det mindre demokratiskt. Det kan i sin tur slå mot redan utsatta och marginaliserade grupper och därför tror vi att den exkluderande landskapsarkitekturen bör hanteras med medvetenhet och återhållsamhet.

Referenser

- Atkinson, R. (2003). Domestication by Cappuccino or a Revenge on Urban Space? Control and Empowerment in the Management of Public Spaces. *Urban Studies*, 40(9), ss.1829-1843.
- Backman, J. (2008). *Rapporter och uppsatser*. 2a uppl., Danmark: Narayana Press
- Behdjou, B. (2014). Obekväm design motar bort oönskade från städerna. *Dagens Nyheter*, 30 september.
- Bergamaschi, M., Castrignano, M. och De Rubertis, P. (2014). The homeless and public space; urban Policy and Exclusion in Bologna. *Revue Interventions économiques* [Online], 51 | 2014, Online since 01 November 2014, connection on 21 October 2016. URL <http://interventionseconomiques.revues.org/2441>
- Bickford, S. (2000). Constructing Inequality: City Spaces and the Architecture of Citizenship. *Political Theory*, 28(3), ss.355-376.
- Boverket (2017). *Översiktsplanering - för en långsiktigt bra helhet*. Tillgänglig: <http://www.boverket.se/sv/samhallsplanering/kommunal-planering/oversiktsplanering/> [2017-05-03]
- Clowney, S. (2012). Landscape Fairness: Removing Discrimination from the Built Environment. Publicerad 29 juni. *Utah Law Review*. Tillgänglig: <https://ssrn.com/abstract=2096409>
- Davis, M. (1992). Fortress Los Angeles: The Militarization of Public Space. *Variations of a Theme Park: The new American city and the end of public space*. I Sorkin, M. (red.) *Variations on a theme park*. 1st ed. New York: Hill and Wang. Ss. 154-180; 244-247.
- Doherty, J., Busch-Geertsema, V., Karpuskiene, V., Korhonen, J., O'Sullivan, E., Sahlin, I., Petrillo, A. och Wygnanska, J. (2008). Homelessness and exclusion: Regulating Public space in European Cities. *Surveillance & Society*, 5(3)
- European Institute Of Gender Equality (2017) *Marginalized groups*. Tillgänglig: <http://eige.europa.eu/rdc/thesaurus/terms/1280>
- Iragorri, J.J. (2015a). Staket för 200.000 ska hålla hemlösa borta. *Dagens Nyheter*, 23 mars.
- Iragorri, J.J. (2015b). ”Exkluderande design” vid Centralen tar bort sovplatser. *Dagens Nyheter*, 27 mars.
- Iragorri, J.J. (2015c). Designen som ska hålla hemlösa borta. *Dagens Nyheter*, 7 april.
- Iragorri, J.J. (2015d). ”A-lagarna” fick designa parkbänken. *Dagens Nyheter*, 4 maj.
- Lundberg, E. (2016). Södermalm tar bort exkluderande design. *Södermalmsnytt*, 10 mars.
- Merrifield, A. (1996). Public space: Integration and exclusion in urban life. *City*, 1(5-6), ss.57-72. DOI: 10.1080/13604819608713459
- Mitchell, D. (2014). *The right to the city*. 1a uppl. New York: Guilford.
- Nationalencyklopedins ordbok (2017a). Sökord: *offentlig*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/offentlig> [2017-08-04]
- Nationalencyklopedins ordbok (2017b). Sökord: *Offentligt rum*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/offentligt-rum> [2017-05-30]
- Nationalencyklopedin ordbok (2017c). Sökord: *Gentrifiering*. Tillgänglig: <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/gentrifiering> [2017-05-31]
- Nationella sekretariatet för genusforskning (2017). *Rasifiering*. Tillgänglig: <http://www.genus.se/ord/rasifiering/> [2017-05-31]
- Naturvårdsverket (2017). *Allemansrätten*. Tillgänglig: <http://www.naturvardsverket.se/Var-natur/Allemansratten/> [2017-05-24]

- Owens, P. (2002). No Teens Allowed: The Exclusion of Adolescents from Public Spaces. *Landscape Journal*, 21(1), ss.156-163.
- Petty, J. (2016). The London Spikes Controversy: Homelessness, Urban Securitisation and the Question of 'Hostile Architecture'. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, 5(1), ss.67-81. DOI: 10.5204/ijcjsd.v5i1.286.
- Romano, C. (2014). Revanchism and it's costs, *The Chronicle Review*, 21 juli.
- Schindler, S. (2015) Architectural Exclusion: Discrimination and Segregation Through Physical Design of the Built Environment *The Yale Law Journal*, 124(6), ss. 1934-2024
- Slater, T. (2009). Revanchist City. in R Hutchison (ed.), *The Encyclopedia of Urban Studies*. Thousand Oaks, CA: Sage
- Smets, P. Watt, P (2013). Editorial - Exclusion and Belonging in Urban Public and Quasi-Public Space. *The Open Urban Studies Journal*, 6(1), ss.27-29.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the revanchist city*. 1a uppl., London: Routledge
- Stockholms stad (2017). *Översiktsplan för Stockholm Samrådsförslag*. Tillgänglig: <http://vaxer.stockholm.se/tema/oversiktsplan-for-stockholm/uppdatering-av-oversiktplanen/> [2017-05-03]
- Studio ett* (2014). Exkluderande design. [radioprogram] Reporter: Lari Honkanen. Producent: Margareta Svensson. Sveriges Radio, P1 23 juli.
- Sveriges Arkitekter (2017a). *Att bli och vara landskapsarkitekt*. Tillgänglig: <https://www.arkitekt.se/att-bli-och-vara-landskapsarkitekt/> [2017-05-03]
- Sveriges Arkitekter (2017b). *Etiska regler*. Tillgänglig: <https://www.arkitekt.se/etiska-regler/> [2017-05-03]
- Sveriges lantbruksuniversitet (2017). *Landskapsplanering och -arkitektur*. Tillgänglig: <http://www.slu.se/installningar/taggsida/?catId=830> [2017-05-31]
- Thörn, C. (2011). Soft Policies of Exclusion: Entrepreneurial Strategies of Ambience and Control of Public Space in Gothenburg, Sweden. *Urban Geography*, 32(7), ss.989-1008. DOI: 10.2747/0272-3638.32.7.989
- Uppsala kommun (2016). *Översiktsplan 2016 för Uppsala kommun*. Tillgänglig: <https://www.uppsala.se/organisation-och-styrning/publikationer/oversiktsplan-2016/> [2017-05-03]
- Wikström, T. and Olsson, L. (2012). *Stadens möjligheter*. 1st ed. Malmö: Tita-projektet, Region Skåne.